

**Πληροφοριακό κέντρο
Θεματικές ενότητες, κείμενα και εποπτικό υλικό**

Θεματικές ενότητες

- Η ιστορία του αρχαιολογικού χώρου
- Η γεωμορφολογία και το φυσικό περιβάλλον του λόφου
- Ιστορικό πλαίσιο της Πάρου και οι Κουκουναριές
- Η επίσκεψη στο χώρο

• **Η ιστορία του αρχαιολογικού χώρου**

Οι Κουκουναριές αποτελούν μία από τις αρχαιότερες και σημαντικότερες ακροπόλεις στο Αιγαίο. Οι ανασκαφές έφεραν στο φως ίχνη κατοίκησης που χρονολογούνται από την Ύστερη Νεολιθική έως την πρώιμη Αρχαϊκή περίοδο (5η χιλ. π.Χ. έως τον 7ο αι. π.Χ.). Συνολικά αθροίζονται σε 4.300 περίπου χρόνια συνεχούς χρήσης.

Ο λόφος των Κουκουναριών, στα βόρεια της Πάρου και στα νότια του κόλπου της Νάουσας, αποτέλεσε τόπο συστηματικής ανασκαφικής δραστηριότητας από το 1976 έως το 1992. Η ανασκαφή έγινε από το κλιμάκιο του Προγράμματος 'Ανασκαφές Πάρου' υπό την αιγίδα της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, φέρνοντας στο φως σημαντικά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που αποδεικνύουν την έντονη και συστηματική χρήση του χώρου, ως τόπου κατοίκησης και λατρείας. Ενώ ανάλογες θέσεις στο Αιγαίο είναι γνωστές για τη χρήση τους για μία ή δύο το πολύ επάλληλες φάσεις, το γεγονός που αναδεικνύει τη μοναδικότητα των Κουκουναριών ως θέσης διαχρονικής χρήσης, είναι οι επάλληλες οικιστικές φάσεις που αντιπροσωπεύονται από ερείπια της Ύστερης Νεολιθικής, της Πρώιμης Κυκλαδικής, της Μυκηναϊκής ΙΙΙΓ, της Πρωτογεωμετρικής, της Γεωμετρικής και της Πρώιμης Αρχαϊκής περιόδου. Η θέση περιλαμβάνει αρχαιότητες και αρχιτεκτονικά κατάλοιπα μοναδικού ενδιαφέροντος, όπως το μυκηναϊκό ηγεμονικό συγκρότημα του 12^{ου} αι. π.Χ., τα ερείπια του γεωμετρικού και του πρώιμου αρχαϊκού οικισμού, το Κτήριο των Συναθροίσεων (ή 'πρώιμο πρυτανείο'), την αγορά και τέλος, το ναό της Αθηνάς, που χρονολογείται περί το 700 π.Χ. Παρόλα αυτά, ο λόφος είναι γνωστός ως 'αρχαία ακρόπολη', εξαιτίας του μυκηναϊκού ηγεμονικού συγκροτήματος και των πολυπληθών οχυρώσεων της Υστεροελλαδικής ΙΙΙΓ φάσης, που τον περιβάλλουν.

Οι πρώτες επιφανειακές έρευνες ξεκίνησαν στον κόλπο της Νάουσας από το κλιμάκιο των 'Ανασκαφών Πάρου', το 1969. Οι εργασίες οδήγησαν στην καταγραφή πλήθους αρχαιολογικών θέσεων που δημιουργήθηκαν σε υψώματα και δίπλα σε υπήνεμους όρμους, σε θέσεις γειτονικές προς την θάλασσα. Με βάση αυτά τα ευρήματα, το 1972, το Υπουργείο Πολιτισμού προέβη στην κήρυξη ως αρχαιολογικών χώρων της νησίδος Οικονόμου στα ΒΑ. και στα Ανατολικά του κόλπου της όρμου Φιλίζι και της ομώνυμης νησίδας. Η ακρόπολη των Κουκουναριών κηρύχτηκε αρχαιολογικός χώρος, μαζί με την παραλία του Πλαστηρά, το 1979.

• **Η γεωμορφολογία και το φυσικό περιβάλλον του λόφου**

Ο λόφος των Κουκουναριών καλύπτει συνολική έκταση 110.000 μ.² Αποτελεί ένα βραχώδη και άγονο όγκο από γκριζοκάστανο γρανίτη, που ορθώνεται αιχμηρός και κρημνώδης, αναδυόμενος μέσα από τη σχιστολιθική και γενεύσια γεωλογία της περιοχής. Οι κρημνώδεις παρειές του λόφου, βραχώδεις και απογυμνωμένες από

βλάστηση λόγω της έλλειψης επιχώσεων, περιόρισαν την ανάπτυξη του αρχαίου οικισμού σε τρία μόνο πλατώματα και σε άνθηρα της νότιας και της νότιο-ανατολικής πλευράς, όπως αναλύεται διεξοδικότερα παρακάτω. Η χλωρίδα και η πανίδα που σήμερα υπάρχουν στον λόφο είναι ιδιαίτερα περιορισμένες, λόγω της διάβρωσης.

Η παραλία του κόλπου εκτείνεται πολύ κοντά στους πρόποδες του λόφου. Στα βόρεια και στους πρόποδες διανοίγεται κυκλική αμμώδης λεκάνη, που ίσως να λειτούργησε ως αγκυροβόλιο στην αρχαιότητα. Αν και η μορφή του εικάζεται πως έχει υποστεί αλλοίωση, αφού πιστεύεται ότι ο κόλπος έβαινε βαθύτερα προς το εσωτερικό, αυτή η ιδιαιτερότητα αναδεικνύει τον λόφο σε οχυρωμένη θέση, που στη νότια και στη δυτική του πλευρά περιβαλλόταν από την θάλασσα.

Η ιδιομορφία του χώρου προσελκύει το ενδιαφέρον γεωλόγων, περιβαλλοντολόγων και άλλων ειδικών, αφού τα χαρακτηριστικά του βραχώδους περιβάλλοντος, τα ήρεμα νερά του κολπίσκου και το ρυάκι ύδατος στους βόρειους πρόποδες του λόφου προσελκύουν πτηνά και παρουσιάζουν έντονο οικολογικό ενδιαφέρον, καθιστώντας την περιοχή χώρο ιδιαίτερου φυσικού κάλλους.

Το ρυάκι, πριν καταλήξει στη θάλασσα δημιουργεί περιβάλλον θαμνώδους βλάστησης, λόγω της χαμηλής απορρόφησης του νερού. Εικάζεται ότι το ρέμα αποτελούσε φυσική πηγή πόσιμου νερού για τους κατοίκους της ακρόπολης. Άλλη πηγή ποσίμου ύδατος δεν έχει εντοπιστεί στην περιοχή. Από την άλλη πλευρά, η παραδιδόμενη πηγή, γνωστή ως 'Νερό της πέριδικας', στο Κάτω Πλάτωμα του λόφου, δεν κατορθώθηκε να εντοπιστεί ανασκαφικά.

Στα γεωλογικά χαρακτηριστικά της περιοχής ξεχωρίζει η εύφορη κοιλάδα των Καμαρών, που καταλήγει στα ανατολικά του λόφου, οδηγώντας από το εσωτερικό του νησιού στον κόλπο της Νάουσας, με κατεύθυνση Β-Ν. Η κοιλάδα διαρρέεται από ρυάκια και υπόγεια ύδατα. Στο σημείο όπου αυτά εκβάλλουν στην βόρεια παραλία του κόλπου, σχηματίζονται δύο φυσικές λεκάνες, τις οποίες οι ντόπιοι ονομάζουν 'Λίμνες'. Οι αλλουβιακές αποθέσεις της κοιλάδας ευθύνονται για την ξεχωριστή ευφορία της, με πλούσια συγκομιδή στο σιτάρι, στα λαχανικά και τα φρούτα.

Στον όγκο των Κουκουναριών διακρίνονται δύο κορυφές, η υψηλότερη, που βρίσκεται στα +75μ., γνωστή εξαιτίας της ανασκαφής ως Άνω Πλάτωμα και η χαμηλότερη, που υψώνεται στα 62,70μ., στα ΝΑ της πρώτης. Η ίδια φυσική διαμόρφωση, η βραχώδης μορφή της παραθαλάσσιας ζώνης, η παρουσία γεωλογικών λεκανών και βραχωδών φυσικών σχηματισμών που χαρακτηρίζουν τον κολπίσκο στις Κολυμπήθρες, καθιέρωσαν την περιοχή ως χώρο μεγάλου περιβαλλοντικού κάλλους.

• **Ιστορικό πλαίσιο της Πάρου και οι Κουκουναριές**

Η Πάρος, τρίτη σε έκταση στις Κυκλάδες, μετά τη Νάξο και την Άνδρο, υπήρξε ένα από τα σημαντικότερα νησιά των Κυκλάδων. Στην αρχαιότητα, η Πάρος διέγραψε μακρόχρονη πολιτιστική ακμή, που με διακυμάνσεις κάλυψε χρονική πορεία από την 5^η χιλ. π.Χ. μέχρι την παλαιохριστιανική εποχή (έως τον 6^ο αι. μ.Χ.).

Ο κόλπος της Νάουσας περιτρέχεται από χαμηλούς λόφους και μικρές κοιλάδες, ενώ διαθέτει πολλά ακρωτήρια, μικρά αγκυροβόλια και πηγές πόσιμου νερού. Αυτά καθιέρωσαν στην αρχαιότητα τη βόρεια Πάρο ως χώρο εκτεταμένης οικιστικής δραστηριότητας, όπως επιβεβαιώθηκε από τις επιφανειακές έρευνες, που

διενεργήθηκαν κατά καιρούς από το 1969 και μετά. Οι ανασκαφές στις Κουκουναριές μετά το 1976, οδήγησαν στην ανασύνθεση της αρχαίας ιστορίας της Πάρου. Επιτομή των γενικότερων συμπερασμάτων δίνεται παρακάτω:

ο Νεολιθική και Πρωτοκυκλαδική περίοδος

Στο Κάτω Πλάτωμα η Ύστερη Νεολιθική II αναγνωρίζεται στα θεμέλια ενός τοίχου, μίας εστίας, καθώς και σε οπές από πασσαλόπηξη σε χωμάτινο δάπεδο, που συνηγορούν στην παρουσία ελαφρού ξύλινου στεγάστρου από κλαδιά και χόρτα. Η κεραμική και άλλα ευρήματα συμφωνούν με δεδομένα από ανάλογες ανασκαφές που αφορούν αριθμό οχυρών θέσεων στις Κυκλάδες (Σάλιαγκος, Φτελιά, Στρόφιλας, Γρόττα, Μαρουλάς).

Το αμέσως υπερκείμενο στρώμα ανήκε στην Πρωτοκυκλαδική εποχή, όπως φανερώνει η εξελιγμένη μονόχρωμη κεραμική, που συχνά φέρει κάθετες διατρήσεις ή λαβές με αποφύσεις. Στο Άνω Πλάτωμα, η Πρωτοκυκλαδική περίοδος πέρα από την κεραμική και λίγα θραύσματα μαρμαρίνων ειδωλίων, αποκαλύπτεται από την παρουσία λιθοκτιστου οικοδομήματος που προφανώς φανερώνει την παρουσία ισχυρής κεντρικής μορφής και κοινωνική διαστρωμάτωση. Πέρα από τις Κουκουναριές, η Πρωτοκυκλαδική (ΠΚ) περίοδος της Πάρου αντιπροσωπεύεται από λιγοστά, αλλά αξιόλογα οικιστικά λείψανα σε παραθαλάσσιες θέσεις του νησιού (Κάστρο στην Παροιτιά, Άβυσσος, Γλυφά, Πύργος, Δριός, Σκλαβούνα, κ.α.). Στην ομάδα περιλαμβάνεται και η θέση Πλαστηράς, που βρίσκεται σε μικρή απόσταση προς τα βόρεια της ακρόπολης των Κουκουναριών. Στον Πλαστηρά εντοπίστηκε το 1963 νεκροταφείο με μαρμάρινα ειδώλια και κτερίσματα που ανήκουν στην ΠΚ Ι φάση. Γενικά, η σπουδαιότητα των ευρημάτων από τις Κουκουναριές έγκειται μεταξύ άλλων στην εξασφάλιση στοιχείων που ίσως οδηγήσουν στην εξιχνίαση της ομιχλώδους ΠΚ Ι φάσης (ή Τελικής Νεολιθικής).

Μετά την λήξη της ΠΚ ΙΙ και για πάνω από 12 αιώνες, ο λόφος εγκαταλείφθηκε για να κατοικηθεί και πάλι, όπως φανερώνει η κεραμική, στην προχωρημένη Μυκηναϊκή περίοδο. Ενώ δεν υπάρχουν ασφαλείς προτάσεις για την ερμηνεία της μακρόχρονης αυτής ερήμωσης στις Κουκουναριές, στη δυτική πλευρά της Πάρου, οι κάτοικοι συνέχισαν να ενισχύουν τον μικρό οικισμό, στην κορυφή του Κάστρου, όπου αναπτύχθηκε η ακρόπολη της αρχαίας Πάρου. Τα αρχαιότερα ευρήματα στο Κάστρο φαίνεται να ανάγονται στην Ύστερη Νεολιθική. Πρόκειται για σημαντική οικιστική εγκατάσταση, κοντά στο προφυλαγμένο λιμάνι της σημερινής Παροιτιάς. Οι ανασκαφές του Ο. Rubensohn έδειξαν ότι σταδιακά η σημασία του λόφου αυξήθηκε. Στην κορυφή δημιουργήθηκε μικρός οικισμός που φανερώνει συνέχεια κατοίκησης κατά την ΠΚ, με αποκορύφωση στην ΠΚ ΙΙΒ φάση. Σημειώνεται ότι στο Κάστρο η κεραμική υποδηλώνει κατοίκηση σε ολόκληρη την διάρκεια της 2^{ης} χιλ. π.Χ. (Μέση και Ύστερη Κυκλαδική περίοδος). Μάλιστα, όπως δείχνει η κεραμική, η κατοίκηση συνεχίστηκε και κατά την Μυκηναϊκή περίοδο, ακόμα και κατά τον 12^ο αι. π.Χ.

ο Μυκηναϊκοί χρόνοι

Μετά τις αρχές του 12^{ου} αι. π.Χ. ο λόφος των Κουκουναριών ανακαταλήφθηκε από ομάδα Μυκηναίων φυγάδων. Η ομάδα κατέφυγε στην Πάρο, μετά την καταστροφή των ελλαδικών ανακτορικών κέντρων (περί το 1200 π.Χ.). Αμέσως μετά την εγκατάστασή τους στις Κουκουναριές προέβησαν στην ανέγερση οχυρωματικών έργων, τειχών στις υπώρειες και ενός σημαντικού οχυρού στην βραχώδη κορυφή, που εξαιτίας των πολυτελών ευρημάτων, ταυτίστηκε με ηγεμονικό συγκρότημα. Το

κτήριο περιλαμβάνει μεγάλο σύμπλεγμα δωματίων που προστατεύονταν από ισχυρό κυκλώπειο τείχος. Τα ευρήματα υποδηλώνουν οχύρωση που κυριαρχούσε στην περιοχή, ελέγχοντας τον κόλπο της Νάουσας και το στενό μεταξύ Πάρου και Νάξου. Η ηγεμονική σημασία του συγκροτήματος επιβεβαιώνεται από την παρουσία πλήθους αγγείων, εργαλείων και όπλων, όπως και πολυτελών αντικειμένων από ελεφαντοστό. Τα ευρήματα υποδηλώνουν την παρουσία ισχυρής ηγεμονικής μορφής, ίσως του 'Ανακτα', κατά τα μυκηναϊκά πρότυπα. Η ιδιαίτερη δύναμη της ακρόπολης επιβεβαιώνεται από την ανεύρεση χάλκινου χαλινού και σκελετών αλόγων. Η ακρόπολη καταστράφηκε στην ΥΕ ΙΙΙΓ (Μέση) περίοδο. Κατά την ίδια φάση διαπιστώνεται αισθητή πύκνωση οικισμών και σε άλλα νησιά του Αιγαίου, δηλαδή σε περιοχές των Κυκλάδων, της Κρήτης και των Δωδεκανήσων (Λευκαντί, Εμποριό Χίου, Άγιο Ανδρέα Σίφνου, Κέα, Ιαλυσσός Ρόδου, Παλαίκαστρο - Μάα Κύπρου). Το τέλος των Κουκουναριών υπήρξε βίαιο. Το ηγεμονικό κτήριο αφανίστηκε από πυρκαγιά στην διάρκεια εχθρικής επιδρομής, όπως μαρτυρεί εκτεταμένο στρώμα καταστροφής και αιχμές βελών.

ο Γεωμετρικοί χρόνοι

Μετά την μυκηναϊκή ακμή, η περίοδος αντιπροσωπεύεται από δύο αιώνες κοινωνικών και πολιτικών ανακατατάξεων, κατά τους οποίους διαπιστώνονται συνθήκες απομόνωσης και φτώχειας. Στον ευρύτερο αιγαιακό χώρο οι λεγόμενοι 'Σκοτεινοί Αιώνες' καλύπτουν την μακρά περίοδο από τον 11^ο έως τον 9^ο αι. π.Χ. Παρά την ύφεση, οι εμπορικοί δρόμοι δεν ξεχάστηκαν, η ναυσιπλοΐα δε διακόπηκε και οι σχέσεις με την Κύπρο και τα Σύρο-Παλαιστινιακά παράλια συνέχισαν να αποτελούν γνώριμο χώρο ανταλλαγής προϊόντων, γνώσεων και ιδεών. Στις Κουκουναριές, μετά την καταστροφή, περί το 1150 π.Χ., ομάδα από τους παλιούς κατοίκους επανέκαμψε στο λόφο. Ίχνη της Υπομυκηναϊκής περιόδου (1150-1100 π.Χ.) παρατηρήθηκαν σε διάσπαρτες θέσεις του λόφου, κυρίως στο Άνω Πλάτωμα, στο εσωτερικό και επάνω στα ερείπια του κατεστραμμένου ηγεμονικού συγκροτήματος. Από το στρώμα προέρχονται μεταγενέστεροι τοίχοι, δάπεδα και κεραμική, που χρονικά μεσολαβούν μεταξύ της ΙΙΙΓ και της Πρωτογεωμετρικής περιόδου. Η συνέχεια κατοίκησης οδηγεί στην Πρωτογεωμετρική περίοδο (10ος αι. π.Χ.), που αντιπροσωπεύεται από λίγα αλλά σημαντικά ευρήματα στο Άνω Πλάτωμα. Στην ίδια θέση όπου είχε παραδοσιακά λειτουργήσει το συγκρότημα του μυκηναϊού ηγέτη, επικεντρώθηκε και πάλι η κατοίκηση σε όλον τον 9ο αι. π.Χ. Στην ίδια φάση ανήκει ο τοίχος αψιδωτού μεγάρου, κατεύθυνσης Α-Δ, το οποίο θα ανήκε στον τοπικό ηγέτη των Κουκουναριών, όπως απαιτούσε η κοινωνική πυραμίδα. Από το Άνω Πλάτωμα προέρχονται ταφές και πλούσια πρωτογεωμετρική και υπο-πρωτογεωμετρική κεραμική. Η πρωτογεωμετρική κεραμική της περιόδου, εισηγμένη ή σε ντόπια απομίμηση, αποκαλύπτει εντατικές σχέσεις με την Αθήνα.

Η ανασκαφή έδειξε ότι ο οικισμός συνέχισε να κατοικείται και κατά την Γεωμετρική περίοδο (9ος-8ος αι. π.Χ.). Μολονότι τα οικιστικά κατάλοιπα φανερώσουν σποραδική εγκατάσταση σε άλλες κατάλληλες θέσεις του λόφου, ο κύριος πυρήνας κατοίκησης συνέχισε να υφίσταται στο Άνω Πλάτωμα, επάνω στα ισοπεδωμένα ερείπια των μυκηναϊκών και πρωτογεωμετρικών χρόνων. Στο Άνω Πλάτωμα ανεγέρθηκαν αυτόνομα κτήρια παραλληλογράμμου σχήματος, με την κύρια όψη στραμμένη προς Νότο, προφανώς οικίες που ανήκαν στις πιο εύπορες οικογένειες του λόφου. Την καθημερινή λειτουργία των δωματίων και τις διατροφικές συνήθειες φανερώνουν πηλίνα υφαντικά βάρη και κατάλοιπα οστών από αιγοπρόβατα και θαλάσσια όστρεα. Την νότια παρυφή του Άνω Πλατώματος καταλάμβανε σημαντικό ορθογώνιο κτήριο,

το “Επίμηκες Μέγαρο”, μήκους 13.70μ. Εικάζεται πως ήταν μέγαρο που χρησίμευε ως έδρα του αρχηγού του οικισμού την ύστερη γεωμετρική περίοδο (περί το 720-700 π.Χ.). Μολονότι τα στοιχεία δεν επιτρέπουν να διαπιστωθεί εάν ο επικεφαλής του οικισμού ήταν ηγεμόνας ή μάλιστα μονάρχης, που ασκούσε καθήκοντα ανάλογα με εκείνα του μυκηναίου άνακτα, απολαμβάνοντας κληρονομικής διαδοχής και ειδικών προνομίων, πιστεύεται ότι ο επικεφαλής των ευγενών είχε την έδρα του στο παραπάνω μέγαρο. Μετά από δύο αιώνες συνεχούς χρήσης, ο γεωμετρικός οικισμός εγκαταλείφθηκε στα τέλη του 8^{ου} αι. π.Χ., αμέσως μετά την εκδήλωση ισχυρού σεισμικού φαινομένου. Οι οικίες εκκενώθηκαν στο σύνολό τους, εκτός από το μέγαρο, που συνέχισε να χρησιμοποιείται και στον 7ο αι. π.Χ. Αμέσως μετά δημιουργήθηκε ο πρώιμος αρχαϊκός οικισμός των Κουκουναριών (περί το 700-650 π.Χ.), που φανερώνει την είσοδο σε προβαθμίδα αστικοποίησης. Στην κορυφή της Νότιας Ανάβασης, στο επίπεδο του Μεσαίου Πλατώματος και σε άνδρηρο των ΝΑ κλιτύων δημιουργήθηκε μεγάλος αρχαϊκός οικισμός, που όμως, με βάση τα συλλεγόμενα στρωματογραφικά δεδομένα εγκαταλείφθηκε σε σύντομο διάστημα, περί τα μέσα του 7^{ου} αι. π.Χ. Η γενικότερη εικόνα του οικισμού υποδηλώνει την έλλειψη κατοικήσιμου χώρου. Ο αριθμός των κατοίκων είχε αυξηθεί, όπως και ο αριθμός των οίκων, με αποτέλεσμα να μην επαρκεί ο υφιστάμενος χώρος. Οι οικογένειες εγκαταστάθηκαν όχι σε αυτόνομα κτήρια, αλλά σε ομάδες κτισμάτων κατανεμημένων σε ενότητες (οικιστικές νησίδες) ή σε πυρήνες που αποτελούνταν από κατοικίες προσκολλημένες μεταξύ τους. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της οικιστικής ενότητας στην Νότια Ανάβαση, που αποτελείται από τρεις οικίες, σχεδιασμένες σε νησίδα. Στο Μεσαίο Πλάτωμα διακρίνονται οικιστικοί πυρήνες, που διαπερνώνται από στενούς δρόμους, επιτρέποντας την πρόσβαση σε ανοιχτούς χώρους, κατάλληλους για κοινή χρήση. Το σύνολο των στοιχείων φανερώνει ότι με την έλευση των αρχαϊκών χρόνων ο οικισμός απέκτησε τα χαρακτηριστικά μικρής πόλης.

ο Αρχαϊκοί χρόνοι

Στις Κουκουναριές τα ευρήματα αποδεικνύουν την πορεία προς την ιδέα της Πόλης, τόσο από οικιστική, όσο και από πολιτική άποψη. Πράγματι, περί το 700 π.Χ. οι κάτοικοι προέβησαν στην ανέγερση μνημειώδους ναού αφιερωμένου στην Αθηνά, την κεντρική θεότητα των Κουκουναριών. Θεωρείται σαν ένας από τους πιο πρώιμους λίθινους ναούς των Κυκλάδων. Όπως έχει προταθεί, η ανέγερση κεντρικού ναού στην προστατίδα θεότητα των γεωμετρικών οικισμών, φανερώνει την υποχώρηση της δύναμης του μονάρχη και την εναπόθεση της τύχης του οικισμού στην προστασία της θεότητας. Στη μεταβατική φάση από την Γεωμετρική στην Αρχαϊκή περίοδο, όταν οι αποφάσεις για την διακυβέρνηση του οικισμού λαμβάνονταν από το συμβούλιο των αριστοκρατών, η πολιτική δύναμη αρχίζει να διαχέεται στα χαμηλότερα στρώματα με συνεπακόλουθο την ανάδυση της Πόλης.

Στην Πρώιμη Αρχαϊκή περίοδο, το πλέον σημαντικό τμήμα του οικισμού εντοπίζεται στα αναλήμματα των νότιο-ανατολικών κλιτύων, όπου υψωνόταν ο ναός της Αθηνάς. Ο ναός καταλάμβανε θέση στην μέση επιμήκους πλατώματος. Σε μικρή απόσταση στα βόρεια του ναού αποκαλύφθηκε οικοδόμημα τεσσάρων δωματίων. Το βόρειο-δυτικό περιείχε μεγάλη παραλληλόγραμμη εστία, προφανώς για το ψήσιμο κρεάτων κατά τα συμπόσια. Εικάζεται πως τα ερείπια ανήκουν στο Κτήριο των Συναθροίσεων ή λήψης αποφάσεων (“πρώιμο πρυτανείο”) από το συμβούλιο των αριστοκρατών του οικισμού. Ο χώρος γύρω στον ναό ήταν ελεύθερος από κτήρια, φανερώνοντας την παρουσία μίας πρώιμης αγοράς. Συμπεραίνεται ότι στον πρώιμο 7^ο αι. π.Χ., τη

διακυβέρνηση του οικισμού είχε αναλάβει η τοπική αριστοκρατία. Ωστόσο, ενώ ο αρχαϊκός οικισμός των Κουκουναριών είχε μόλις εισέλθει στην διαδικασία της μεταμόρφωσης του σε οργανωμένη πόλη, ξαφνικά εγκαταλείφθηκε περί το 650 π.Χ., χωρίς να είναι γνωστά τα αίτια της αιφνίδιας αλλαγής. Παρά την εξέλιξη του οικισμού σε προβαθμίδα Πόλης, όπως φανερώνει ο ναός και το Κτήριο των Συναθροίσεων, άλλοι σύγχρονοι κυκλαδικοί οικισμοί δεν κατόρθωσαν να προσεγγίσουν αυτό το επίπεδο, αφού απέκτησαν ναό όχι κατά την διάρκεια της ακμής τους, αλλά μετά την εγκατάλειψή τους (Ζαγορά Άνδρου, Άγιος Ανδρέας Σίφνου, Εμποριό Χίου). Ο αρχαϊκός οικισμός των Κουκουναριών εγκαταλείφθηκε, ενώ η μορφή του και οι πολιτικές εξελίξεις δεν προμήνυαν την αιφνίδια ερήμωσή του.

Κρίνοντας από τον εντοπισμό δεκάδων γεωμετρικών θέσεων σε παράκτιες ζώνες του κόλπου της Νάουσας, μεταξύ των οποίων ξεχωρίζουν οι οικισμοί Οικονόμου, Καργαδούρας, Φιλιζίου, Λιβαδερών, Σαρακίνικων, Αγίου Ιωάννη Δέτη και Πρωτοριών, τεκμαίρεται ότι τον 8^ο αι. π.Χ. σημειώθηκε σημαντική αύξηση στον πληθυσμό της Πάρου. Είναι ωστόσο αξιοπρόσεκτο ότι όλες οι παραπάνω θέσεις, εκτός από τα Πρωτόρια, δεν επιβίωσαν στην αρχαϊκή περίοδο. Σχετικά με την εγκατάλειψη των οικισμών στον κόλπο της Νάουσας, όπως και των Κουκουναριών, που σημειώθηκε περί το 650 π.Χ., η ερμηνεία του φαινομένου δεν είναι εύκολη. Ωστόσο εικάζεται ότι το φαινόμενο μάλλον οφείλεται στην υπέρμετρη αύξηση του πληθυσμού, με συνεπακόλουθο την μείωση των κλήρων γης. Εικάζεται ότι η έλλειψη καλλιεργησίμων εδαφών προκάλεσε και την αυτόματη δρομολόγηση αποικιστικών εξορμήσεων, που ειδικά στην περίπτωση της Πάρου στράφηκαν από τον 8^ο αι. π.Χ. προς τα Δαλματικά παράλια και ακολούθως, προς το βόρειο Αιγαίο. Στην Ελλάδα, το τέλος του 8ου αιώνα αντιπροσωπεύει την αύξηση δύναμης στις κατώτερες τάξεις και την ταυτόχρονη διάδοση της ιδέας της πόλης, που ανιχνεύεται και στην Πάρο. Την τάση επιβεβαιώνουν τα αρχαιολογικά κατάλοιπα των ανασκαφών μας και η ανάλυση της ποίησης του Αρχιλόχου, στην οποία γίνεται συχνή αναφορά στην Πόλη. Ο Αρχίλοχος καταγόταν από την Πάρο και έζησε στο πρώτο μισό του 7^{ου} αι. π.Χ. Ενώ μεγάλος αριθμός κατοίκων συμμετείχε στις αποικιστικές εξορμήσεις, η εγκατάλειψη των γεωμετρικών οικισμών θα ωφέλησε δημογραφικά την αρχαία πρωτεύουσα του νησιού, που δέχτηκε κατοίκους από τα απομονωμένα περιφερειακά οικιστικά κέντρα.

Η Πάρος, ως πόλη είχε αρχίσει να παρουσιάζει πορεία σταθερής εξέλιξης από τον 9^ο αι. π.Χ. Είναι επομένως πολύ πιθανό ότι οι κάτοικοι των Κουκουναριών μετακινήθηκαν σε οργανωμένο αστικό κέντρο της νήσου, ίσως και στην πρωτεύουσα της Πάρου. Για τις κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες που επικρατούσαν στην Πάρο την εποχή αυτή, θα πρέπει να στραφούμε στο έργο του Αρχιλόχου, του πρώτου ιαμβογράφου – λυρικού ποιητή, γιού του αριστοκράτη Τελεσικλή, που καταγόταν από την Πάρο και έζησε στο πρώτο μισό του 7^{ου} αι. π.Χ. Ο ποιητής έτυχε ξεχωριστής αναγνώρισης στην αρχαιότητα. Ο Αρχίλοχος τιμήθηκε με ηρωική λατρεία από τους συμπολίτες του, με την ανέγερση πολυτελούς ναόσχημου ηρώου, που ευρισκόμενο στο άστυ της Πάρου, ετύγχανε φροντίδας και σεβασμού μέχρι την Ρωμαϊκή περίοδο.

Στο αρχαϊκό Αιγαίο, κάθε νησί διατηρούσε την πολιτική του αυτοτέλεια με την ανάπτυξη μίας ή και περισσότερων πόλεων-κρατών στο εσωτερικό, διαδραματίζοντας καθοριστικό ρόλο στην ιστορική εξέλιξη της Ελλάδας. Η Πάρος κατόρθωσε από νωρίς να διαμορφώσει ενιαίο κράτος που κάλυπτε ολόκληρο το νησί. Στην αρχαϊκή περίοδο το κράτος της Πάρου αντιπροσωπεύεται από την πρωτεύουσα,

το Άστυ, που αποτελούσε το ισχυρότερο και το πλέον οχυρωμένο κέντρο του νησιού καθώς και από μικρά περιφερειακά κέντρα, που ήταν στην πλειοψηφία τους μικρές κώμες ή οικισμοί. Μετά τον 7^ο αιώνα και ενώ μεσουρανούσε το άστυ της Πάρου, οι Κουκουναριές ήταν ήδη ένας έρημος λόφος που υπενθύμιζε το ένδοξο παρελθόν των προγόνων, ενώ προσέλκυε επισκέπτες μόνο κατά τους εορτασμούς για την θεά. Η Πάρος έλαβε μέρος στην κινητικότητα των ελληνικών πόλεων κατά τους αποικισμούς που αναστάτωσαν την Ελλάδα τον 8ο και τον 7ο αι. π.Χ. Στην εποχή του Τελεσικλή, πατέρα του Αρχιλόχου, η Πάρος κατέλαβε την Θάσο (αρχές του 7ου αι. π.Χ.), ιδρύοντας μια εύρωστη αποικία που γρήγορα μεταβλήθηκε σε ισχυρή πόλη και διεδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην εκμετάλλευση των χρυσοφόρων κοιτασμάτων των θρακικών παραλίων, διευρύνοντας τις εμπορικές δραστηριότητες της Πάρου από την Αίγυπτο μέχρι την Προποντίδα. Στην ίδια εποχή οριοθετείται η αρχή της ακμής του νησιού, με πρωτεύουσα την Πάρο, τα ερείπια της οποίας διατηρούνται κάτω από την σημερινή Παροικιά. Η πόλη οχυρώθηκε με περιμετρικό τείχος, ενώ στην ακρόπολη όπου σήμερα υψώνεται το Κάστρο, ανεγέρθηκαν λατρευτικά οικοδομήματα και επιβλητικός ναός για την θεά Αθηνά (525 π.Χ.). Το 489 π.Χ. η Πάρος δέχτηκε σφοδρή επίθεση και μακρά αλλά ανεπιτυχή πολιορκία από τους Αθηναίους υπό τον Μιλτιάδη. Το 480 π.Χ. με πρωτοβουλία του Θεμιστοκλή η Πάρος εντάχθηκε στην Αθηναϊκή Συμμαχία. Έκτοτε συνεχίστηκε η ακμή υπό τον έντονο Αθηναϊκό έλεγχο. Το 338 π.Χ., μετά την διάλυση της Αθηναϊκής Συμμαχίας, η Πάρος έγινε ανεξάρτητη. Τον 3^ο π.Χ. η Πάρος προσχωρεί στο Κοινό των Νησιωτών, που ίδρυσε το 313 π.Χ. ο Αντίγονος. Το 196 π.Χ. οι Ρωμαίοι την παραχωρούν στην Αθήνα. Από το πρώτο μισό του 1^{ου} αι. π.Χ., η Πάρος συσσωματώνεται οριστικά στην ρωμαϊκή αυτοκρατορία.

- **Επίσκεψη στην αρχαία ακρόπολη. Μνημεία και διαδρομές**

Βρίσκεστε στο Ενημερωτικό Κέντρο του αρχαιολογικού χώρου των Κουκουναριών. Η ακρόπολη εκτείνεται σε εμβαδόν 110.000μ², πρελαμβάνοντας και το μυκηναϊκό νεκροταφείο. Ο λόφος αποτελεί γρανιτικό όγκο ύψους +75μ. Η διαμόρφωση περιλαμβάνει τρία επίπεδα κατοίκησης, κύριους και δευτερεύοντες άξονες πρόσβασης. Η τραχύτητα και το απόκρημνο του λόφου καθιστούν την περιήγηση πολύπλοκη. Παρακάτω, για τον καλύτερο σχεδιασμό της επίσκεψης, προσφέρονται νύξεις α) για την πληρέστερη κατανόηση τη γεωμορφολογίας του λόφου και β) την θέση των μνημείων και των αξόνων πρόσβασης.

Βρίσκεστε στο Ενημερωτικό Κέντρο του αρχαιολογικού χώρου των Κουκουναριών. Ακολουθώντας τον πεζόδρομο προς Νότο, περιμετρικά και σε απόσταση 50μ. περίπου, προσεγγίζετε τα κατάλοιπα μυκηναϊκού τείχους, ως μέρους της αμυντικής οχύρωσης της ακρόπολης. Περί τα 300μ. περίπου πιο κάτω, προς Νότο, θα βρεθείτε στην Επίσημη Είσοδο του αρχαιολογικού χώρου. Από εκεί, ακολουθώντας ένα παλιό μονοπάτι επιστρωμένο με χώμα, ο επισκέπτης φτάνει στην πρώτη ενότητα μνημείων, το Μυκηναϊκό Φυλάκιο (Τομέας C), όπου έχουν τοποθετηθεί επεξηγηματική πινακίδα και δύο καθιστικά. Το μονοπάτι συνεχίζει προς Βορρά, όπου διακλαδίζεται (Σημείο 4), όπου σχετική πινακίδα, η οποία υποδεικνύει εναλλακτικές διαδρομές) προς το Μυκηναϊκό νεκροταφείο, που προσεγγίζεται με διαδρομή, 150μ. περίπου, ήπιας κλίσης, η οποία περνά μέσα από αδιέξοδη κοιλάδα, καταλήγοντας σε Πληροφοριακή Στάση. Το κύριο μονοπάτι οδηγεί από το Σημείο 4 προς την Επίσημη Είσοδο της ακρόπολης. Από αυτό το σημείο ξεκινά και το αρχαίο μονοπάτι προς την κορυφή του λόφου. Η Επίσημη Είσοδος αποτελεί κεκλιμένο επίπεδο που περνά μέσα

από στενή και απότομη (μέγ. κλίση: 45,8%) δίοδο βράχων. Έχει καθαριστεί και τμηματικά επιστρωθεί με πατημένο χώμα, ενώ σποραδικά έχουν τοποθετηθεί και αναβαθμοί. Η Επίσημη Είσοδος αποτελεί το κατώτερο τμήμα της Νότιας Ανάβασης, που οδηγεί στην κορυφή του λόφου. Αν και απόκρημνη, είναι κομβική για την αντίληψη του οχυρωματικού χαρακτήρα, εισάγοντας τον επισκέπτη σε ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του. Η Επίσημη Ανάβαση υψώνεται μέχρι το Σημείο 4α, όπου εκτείνεται το Άνδριο IV, με κατατοπιστική πινακίδα και καθιστικά. Η πινακίδα πληροφορεί για τα εκεί ορατά μνημεία και για τη συνέχεια της περιήγησης (Σημείο 6). Από αυτό το σημείο ξεκινά σύγχρονος χωμάτινος διάδρομος, απότομος, που οδηγεί στην κορυφή, ακολουθώντας την αρχαία ανάβαση. Ο διάδρομος, που φέρει συχνά αναβαθμούς για να μειωθεί η κλίση και η υψομετρική διαφορά των επιπέδων, κατασκευάστηκε για την διευκόλυνση του επισκέπτη. Στο Σημείο 7, η Νότια Ανάβαση διχάζεται. Η κύρια διαδρομή συνεχίζει προς το Άνω Πλάτωμα. Μια διακλάδωση, στην πιο απότομη διαδρομή του λόφου (μέγ. κλίση: 55%), οδηγεί μέσα από βαθμιδωτά αναλήμματα στο Μεσαίο Πλάτωμα (Τομέας G, Σημείο 14).

Επιστρέφοντας στην προς Βορρά διαδρομή και στα δύο Άνδρια VII και VIII, αμέσως επάνω από το Σημείο 8, διακρίνονται ερείπια από αρχαϊκές οικίες (πρώτο μισό του 7^{ου} αι. π.Χ.). Πιο ψηλά, η Νότια Ανάβαση, διαπερνά τμήμα του αρχαϊκού οικισμού στα Άνδρια IX-X. Διατηρούνται ενδιαφέροντα τμήματα οικιών και μιας νησίδας με οικίες (στα ανατολικά του δρόμου) των αρχών του 7^{ου} αι. π.Χ. και επομένως της εποχής του Αρχιλόχου. Στο σημείο αυτό, η Νότια Ανάβαση αποκαλύπτεται ως αρχαίος δρόμος που περνώντας ανάμεσα στα σπίτια και φέροντας βαθμίδες (καλντερίμι) οδηγεί στο Άνω Πλάτωμα (Τομέας F). Σε αυτό το επίπεδο που αποτελεί την κορυφή του λόφου, ο επισκέπτης αντικρύζει πρώτα το οχυρωματικό τείχος του μυκηναϊκού ηγεμονικού συγκροτήματος. Έπειτα κινείται προς τα δυτικά, μέχρι τη κομβική Πληροφοριακή Στάση του χώρου (Σημείο 10). Στην πορεία υπάρχουν από δυο καθιστικά. Στην Πληροφοριακή Στάση ο επισκέπτης πληροφορείται για την ιστορία των καταλοίπων και την επαλληλία των φάσεων των ερειπίων (Μυκηναϊκή, Πρώιμη Γεωμετρική, Γεωμετρική, Υπομυκηναϊκή περίοδος) σε διαμορφωμένη παραλληλόγραμμη τάφρο. Μέσα, διακρίνονται σε επάλληλα στρώματα τα ερείπια του Επιμήκου Μεγάρου (τέλη 8^{ου} αι. π.Χ.), του αψιδωτού τοίχου από το Πρωτογεωμετρικό Μέγαρο και σε βάθος, οι υπόγειοι χώροι του μυκηναϊκού ηγεμονικού συγκροτήματος. Ο διάδρομος περιτρέχει τα ερείπια με πορεία σχήματος Π. Κινείται πάλι προς τα ανατολικά, επάνω από επιχωμένες αρχαιότητες του γεωμετρικού οικισμού και του μυκηναϊκού συγκροτήματος. Διακρίνεται πληροφοριακή πινακίδα με πληροφορίες για το βόρειο τμήμα του πλατώματος, όπου διακρίνονται τα ερείπια σπιτιών κατεύθυνσης Α-Δ, των γεωμετρικών χρόνων (8^{ος} αι. π.Χ.). Λίγο βορειότερα εκτείνεται σημαντικό γεωμετρικό οικοδόμημα με τον βόρειο τοίχο, αψιδωτό. Ο διάδρομος περιτρέχει το οικοδόμημα στην ανατολική του πλευρά, κατευθυνόμενο προς την κορυφή του λόφου (+74μ.). Ο διάδρομος διχάζεται κατευθυνόμενος προς Βορρά, προς το λίθινο κλιμακοστάσιο που οδηγεί σε σπήλαιο, όπου ανακαλύφθηκε σημαντική μυκηναϊκή ταφή (Σημείο 12). Αμέσως μετά το κλιμακοστάσιο διακρίνεται ερμηνευτική πινακίδα για την ταφή. Η δεύτερη διακλάδωση οδηγεί στο άκρο του πλατώματος, όπου απολαμβάνουμε την εξαιρετική θέα προς τον κόλπο της Νάουσας και τις νησίδες του, τις βόρειες Κυκλάδες και τη γειτονική Νάξο. Στην πινακίδα προσφέρονται πληροφορίες για τοπία και αρχαίους οικισμούς στον κόλπο της Νάουσας. Από την ίδια πινακίδα η διαδρομή κάμπτεται προς Νότο όπου επίσης υπάρχουν καθιστικά. Η διαδρομή περνά δίπλα από το σημαντικό Πρωτοκυκλαδικό II κτήριο, με

επεξηγηματική πινακίδα και από εκεί, ακολουθώντας την ανατολική παρυφή του πλατώματος κατευθύνεται προς το Μεσαίο Πλάτωμα (Σημείο 13), ενώ στα αριστερά και κάτω προσφέρεται εντυπωσιακή άποψη της ανασκαφής στο Κάτω Πλάτωμα, με τις συντηρημένες ανασκαφικές τομές.

Η διαδρομή αυτή ολοκληρώνεται στη διακλάδωση (Σημείο 13), απ' όπου ο επισκέπτης έχει την ευχέρεια να επιλέξει πορεία, είτε προς Νότο, προς το Μεσαίο Πλάτωμα και προς το άνδριο της Αθηνάς (Πλάτωμα Η), είτε προς Ανατολάς και το Κάτω Πλάτωμα. Στην πρώτη περίπτωση, ο επισκέπτης διέρχεται μέσα από οικίες του αρχαϊκού οικισμού (πρώτο μισό του 7^{ου} αι. π.Χ.) που καλύπτουν το Μεσαίο Πλάτωμα. Το κέλυφος της Πληροφοριακής Στάσης στη μέση του οικισμού, υπήρξε αποθήκη εργαλείων κατά την διάρκεια της ανασκαφής. Ο αρχαίος δρόμος διέρχεται μέσα από τον οικισμό, βαίνοντας προς Νότο. Η πορεία του διχάζεται, με διακλαδώσεις που οδηγούν είτε προς Δυσμάς, προς το χαμηλότερο επίπεδο της Κύριας Ανάβασης, είτε προς τα ΝΑ., όπου ο άξονας, ακολουθώντας την πορεία γεωμετρικού δρόμου (8^{ος} αι. π.Χ.), φέρει στο άνδριο του ναού της Αθηνάς. Στο άνδριο διατηρούνται τα σπουδαία ερείπια του ναού της Αθηνάς (περί το 700 π.Χ.), του 'πρώϊμου πρυτανείου', της αγοράς και άλλων κτηρίων. Στο άνδριο προβλέπονται μία Στάση Ενημέρωσης, καθιστικά και πινακίδα (Σημείο 16). Από αυτό το σημείο υπάρχει η δυνατότητα κατάβασης χαμηλότερα, προς Νότο, ακολουθώντας κλιμακοστάσιο, κάτω από το επίπεδο του ναού της Αθηνάς. Εκεί μπορεί ο επισκέπτης να προσεγγίσει την θέση του ιερού αποθέτη του ναού, που θα συνοδεύεται από ενημερωτική πινακίδα. Μπορεί επίσης να κατεβεί ακόμα χαμηλότερα, μέχρι την πλάκα ελαιοτριβείου και τη θέση Πρωτοκυκλαδικού τοίχου (Τομέας Ι), όπου υπάρχει και άλλη ενημερωτική πινακίδα (Σημείο 19).

Τέλος, ο επισκέπτης, συνεχίζοντας την περιήγησή του, μπορεί ξεκινώντας από το Σημείο 13 του Μεσαίου Πλατώματος να βαδίσει προς την τελευταία θέση περιηγητικού ενδιαφέροντος, το Κάτω Πλάτωμα (Τομέας Κ). Η κατάβαση επιτυγχάνεται μέσω μιας κατηφορικής, ανώμαλης πορείας, που ελίσσεται κατά μήκος της νότιας βραχώδους πλευράς του Κάτω Πλατώματος. Κατά την κατάβαση, ο επισκέπτης μπορεί να βοηθηθεί από ορειβατικό σκοινί, το οποίο έχει τοποθετηθεί στην οφρύ του βράχου. Στο Κάτω Πλάτωμα συναντά μια Πληροφοριακή Στάση, καθιστικά και μια πινακίδα που ερμηνεύουν τις αρχαιότητες (ΥΝ, ΠΚ.ΙΙ, Μυκηναϊκό τείχος της ΙΙΙΓ) και παρέχουν εικόνα της ανασκαφικής διαδικασίας, με την οργανωμένη διάνοιξη τάφρων (εδώ διατηρούνται οι ανασκαφικές τομές για εκπαιδευτικούς λόγους). Το Κάτω Πλάτωμα στενεύει στην νότια πλευρά του. Εκεί ξεκινά η δύσβατη ατραπός κατάβασης που φέρει στην βάση της ακρόπολης. Η διαδρομή, που περνά μέσα από δίοδο των βράχων, έχει έντονα φυσιολατρικό χαρακτήρα. Περνά μέσα από τη θαμνώδη βλάστηση και τους εντυπωσιακούς σχηματισμούς βράχων, που προκύπτουν από τη δράση του νερού στα γρανιτικά πετρώματα. Στο μέσο της διαδρομής και στο μέσο του ύψους του λόφου συναντάται ξέφωτο, όπου υπάρχει καθιστικό και πινακίδα. Από αυτό το σημείο η κατάβαση είναι εύκολη και οδηγεί κατευθείαν στην πορεία του ρυακιού με το θαμνώδες οικοσύστημα (Σημείο 22). Κοντά στο ρυάκι υπάρχει κατατοπιστική πινακίδα. Το ρυάκι εκβάλλει στον κολπίσκο με την αμμώδη παραλία, στα ΒΑ. της ακρόπολης. Ο επισκέπτης, αφού ξαποστάσει στα καθιστικά, μπορεί να κινηθεί είτε προς Νότο, δηλαδή προς το Πληροφοριακό Κέντρο, είτε Βορρά, δηλαδή προς τους κολπίσκους στις Κολυμπήθρες, με την θαυμάσια αμμώδη παραλία και τους μοναδικούς βραχώδεις σχηματισμούς, που θυμίζουν έργα γλυπτικής. Η περαιτέρω συνέχιση της πορείας προς Βορρά παρακάμπτει την αρχαιολογική θέση Πλαστηράς, με νεκροταφείο της

ΠΚ Ι περιόδου (περίπου, 3200-2800 π.Χ.), που βρίσκεται στα δεξιά του δρόμου, κοντά στη θάλασσα. Ο ίδιος δρόμος καταλήγει στο Μοναστήρι, θέση που περιβάλλεται από εξαίσιες παραλίες. Στον λοφίσκο Άγιος Γιάννη Δέτης, στα αριστερά του δρόμου, λίγο πριν το Μοναστήρι, υπάρχει σημαντικός αρχαιολογικός χώρος, όπου διατηρούνται τα ερείπια οργανωμένου οικισμού του πρώιμου 7^{ου} αι. π.Χ. Η θέση αποτελεί μέρος εκτεταμένου Οικολογικού Πάρκου, που περιλαμβάνει όλη την δυτική χερσόνησο του κόλπου της Νάουσας.

3 υπογραφές

Η πορεία ως έχει αντανάκλας την ηρόσο
της εργασίας στα τέλη Ιανουαρίου 2014

